

СВІДЧЕННЯ ВИКОРИСТАННЯ ПРОТИКОРАБЕЛЬНОЇ АРТИЛЕРІЇ У МАТЕРІАЛАХ БОГОРОДИЦЬКОЇ ФОРТЕЦІ

Не викликає заперечень той факт, що Дніпро та його припливи відігравали неабияке значення у житті України. Ще з давніх часів тут було розвинуте рибальство, а водними шляхами просувалися численні торгівельні каравани. Майже усі воєнні походи здійснювалися з використанням човнів, потрібних для переправ та просування по воді.

Судноплавство по Дніпру вже в середині XVII сторіччя набуло високого професійного рівня, про що свідчить багатий документальний матеріал, насамперед опис підготовки та проведення морських походів козацької доби, питання стратегії і тактики ведення запорожцями-мореплавцями бойових дій на морі [1].

Про високу боєздатність козацького флоту наприкінці XVII ст. говорить те, що у ході війни проти Туреччини і Кримського ханства козаками на узбережжі було підкорено 5 турецьких фортець: у 1695 р. козацьке військо здобуло у пониззі Дніпра турецькі фортеці Кизи-Кермень (Кизикермен), Мустрит-Енмень (Тавань), Аслам-Кермень, Муберек-Кермень. Протягом усієї Азово-Дніпровської кампанії козацька флотилія показувала високу боєздатність.

Організуючи морські експедиції на невеликих суднах дубах та чайках козаки перехоплювали також турецькі галери, брали в полон їх екіпажі й захоплювали вантажі, що перевозилися на кораблях. Невеликий розмір козацьких суден, які не змогли б витримувати великого вантажу, обумовлював і склад артилерії. На початку XVIII ст. вона здебільшого складалась з фальконетів (дрібнокаліберних гармат), армат (гармат) та „можжир” (мортир). За розмірами гармати поділялися на „малі” й „потужні”, за калібрами – на трифунтові, шестилотові і т.ін. [2, с.122, 123].

Маючи численні архівні свідчення морських битв, ми майже не знаємо про воєнні сутички на річках. Винятком є взяття приступом у ніч з 11 на 12 серпня 1635 р. польської фортеці Кодак козаками Івана Сулими, частина яких піднімалися Дніпром на чайках, повертаючись з чорноморського походу.

Вдалі напади на фортеці з води довели необхідність тримати в арсеналах укріплень серед інших артилерійських набоїв і специфічні боєприпаси, які використовувалися здебільшого проти кораблів – кніпелів. Кніпель являє собою дві чавунні напівсфери, нерухомо з'єднані залізним кованим, квадратним в перетині, стрижнем. Цей снаряд, котрий мав вигляд гантелі, інколи ще наповнювався поміж напівядрами чавунною або свинцевою картечю, яка обмотувалась просмоленою мотузкою. Під час польоту снаряд обертая навколо себе й трощив щогли і весла, збиваючи такелаж. Картечі, в свою чергу, вражали живу силу ворога [3, с.97]. На відміну від ядер, кніпель летів на коротшу відстань і прицільність пострілу через низьку аеродинаміку теж була невелика. Тому для влучного пострілу треба було стріляти з досить невеликої відстані 150-300 м.

Використання подібних набоїв засвідчено під час археологічних досліджень 2001-2006 рр. Богородицької (Новобогородицької) фортеці, розташованої в пониззі р. Самари. Місцезнаходженню та часу виникнення поселення та фортеці на північній околиці сучасного селища Шевченко в м.Дніпропетровську присвячена низка публікацій, в яких доведено існування на цьому місці перевозу через р. Самара ще наприкінці XIV ст., а пізніше – козацького містечка Самарь [4, 5, 6]. Але про бойові дії із застосуванням артилерії можна твердити лише після побудови російської фортеці в 1688 році [7, с.48-50]. Нею в 1692 році намагалися оволодіти повстанці Петрика, а в 1711 році гарнізоном був відбитий напад турецько-татарських військ [8, с.153].

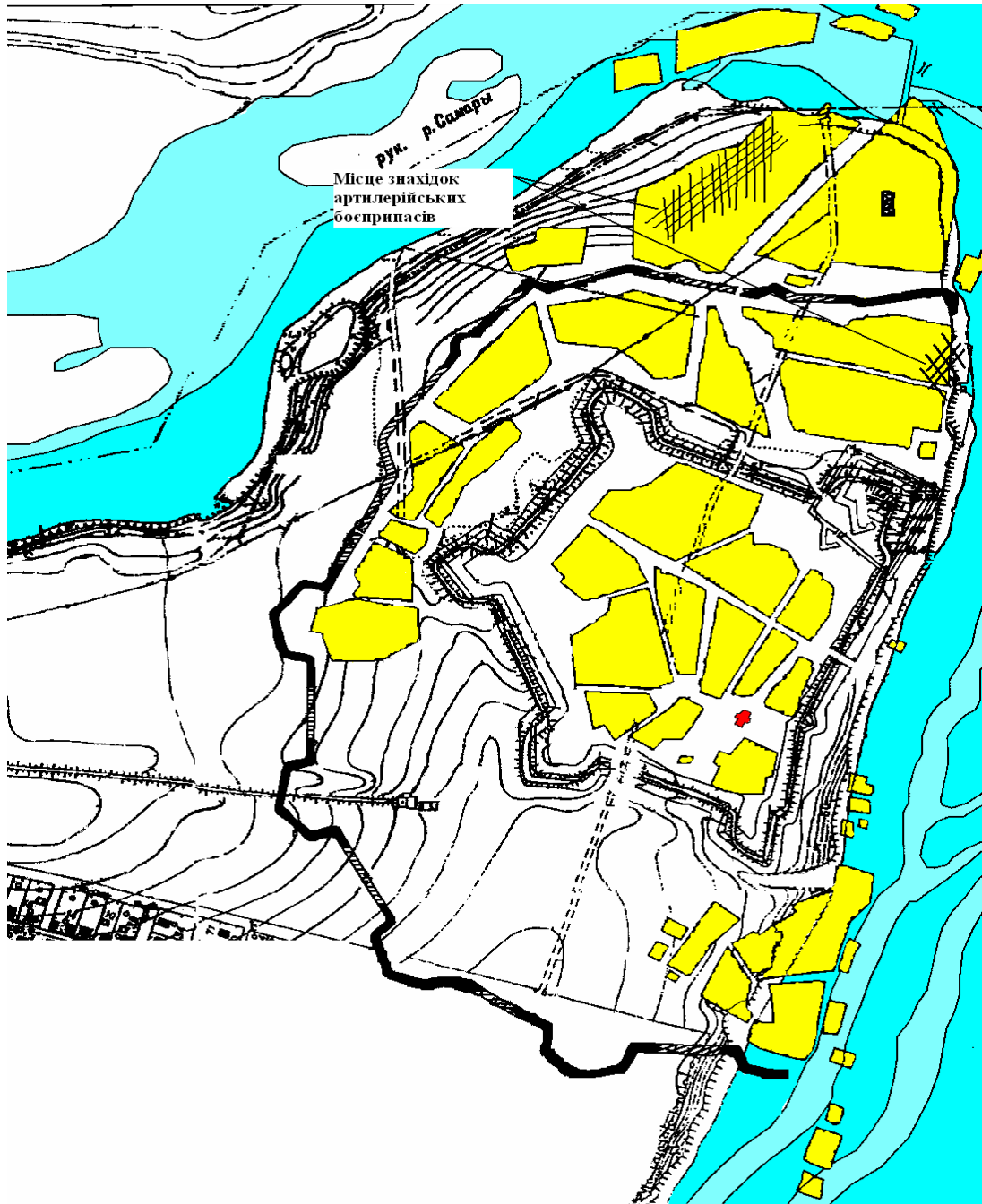

Рисунок 1. Місцезнаходження знахідок фрагментів артилерійських боєприпасів

Слід зауважити, що знахідки кніпелів було зроблено на двох окремих ділянках пам'ятки (рис.1). По-перше, на північному розі мису, який до спорудження Дніпрогесу був берегом р. Кримки (притоки р. Кільчень). Тут на відстані 250 – 300 м від північного та південно-східного бастионів фортеці зафіксовано скупчення залишків артилерійських боєприпасів. Серед них: лита чавунна картеч діаметрами 3,5, 3,1, 2,8 і 2,2 см (6 шт.); кована залізна картеч розмірами від 2x2 до 1,6x1,5 см (4 шт.); ядра калібрів 7 см та 4 см; також уламки чавунних гранат (5 шт.) та великих бомб з товщиною стінок до 4 см (3 шт.). Розміри останніх дозволяють реконструювати калібр фортифікаційної мортири у 42 см. Найбільш цікавою є знахідка чотирьох уламків кніпелів калібрами 12 і 13 см.

Розташування набоїв на місцевості дозволяє зробити висновок: обстріл здійснювався фортечною артилерією проти супротивника, судна якого рухалися вздовж берега, або який форсував вузьку р. Кримку.

Друге скупчення боєприпасів виявлене влітку 2006 року під час розкопок високого берегу р. Самари наподалік від північно-східного бастиону фортеці. Де на відстані 1,0-1,2 м від горішнього краю обриву в льосовому ґрунті материка стали траплятися розплющені свинцеві кулі, чавунна картеч, а також уламки кніпелів. Умови залягання знахідок дають підставу припустити, що всі вони були випущені з боку Самари і влучили у берег через недоліт або низький приціл.

Кніпелі дозволяють визначити калібр гармат в 9,2 та 10,3 см. До речі, ще один уламок кніпеля діаметром 9,2 см випадково знайдено на території самої фортеці. Це ще раз підтверджує гіпотезу її обстрілу з кораблів, або з протилежного берегу, який зараз підтоплений.

На користь різночасовості бойових дій за знахідками кніпелів свідчить неспівпадіння калібрів та умови їх знахідки.

В першому випадку використання кніпелів разом з іншими артилерійськими набоями можна, вірогідно, пов'язати із несподіваним нічним нападом загонів самопроголошеного гетьмана Петрика. В письмових джерелах знаходимо відомості, що 28 травня 1692 р. Петрик (Петро Іванович Іваненко) у Криму уклав союзний україно-татарський договір про захист спільних інтересів та взаємну оборону. На підставі договору Гетьманщина, Слобідська й Правобережна Україна мали стати самостійною державою – „Князівством удільним Київським і Чернігівським і Всього Війська запорозького городового та народу Малоросійського”. Заручившись підтримкою 12-тисячного корпусу татар, Петрик у липні 1692 р. розпочав збройну боротьбу, виступивши проти законного гетьмана Івана Мазепи. На бік Петрика перейшли Царичанка і Китайгородок [8, с.154].

Д.І. Яворницький так описує події цього часу: „Разослав свои универсалы по южным малороссийским местечкам и городам, Петрик решил взять приступом в ночь с субботы на воскресенье, июля 31 дня, Новобогородицкую крепость. С ним были все казаки ватажане с полковником Сысой и 500 татар, как те, так и другие пешие. Казаки и татары подступили к нижнему городу,

успели зажечь две башни и несколько дворов и захватить около ста штук овец и несколько ульев, но в это время по ним начал стрелять из пушек гарнизон из верхнего города и казаки стали отступать” [7, с.119].

Нам, на жаль, не відомо, чи були у нападників човни, але раптовий нічний штурм примусив гарнізон фортеці скористатися всією наявною артилерією. В темряві пушкарі могли не знати про наявність у нападаючих суден й стріляли навмання, а якщо човни й були, то кніпелі на берег р. Кримки попали внаслідок недольотів.

Наявність кніпелів серед артилерійських запасів фортець підтверджується знахідками цілих невикористаних снарядів на о. Хортиця де, за свідченням Г.І.Шаповалова, могли призначатися для кораблів Дніпровської річкової флотилії. У випадку знахідки корабельних кніпелів у високому березі р. Самари неподалік фортеці постає два питання: коли й ким було здійснено напад, а також чому суто протикорабельну зброю застосовано проти укріплення?

За письмовими джерелами відомо, що під час російсько-турецької війни 1711 року фортецю було атаковано військами Девлет-Гірея [7, с.368]. Використання кніпелів проти гарнізону могло бути доречним з метою значення дерев'яних рогаток та інших смуг перешкод з боку берега для полегшення висадки десанту, а також з метою спалення дерев'яних фортечних споруд. В цьому випадку на стрижень, який з'єднував напівядра намотувалась тканина, насичена горючою рідиною – олією або нафтою. В такому разі попадання кніпелів та куль у берег через недоліт зовсім не дивне. Слід зазначити, що після зруйнування фортеці за угодами Прутського миру і після її відновлення в 1731 році бойових дій на Самарі із застосуванням артилерії не велось.

Таким чином присутність численних уламків кніпелів на території пам'ятки ми розглядаємо як свідчення використання протикорабельної зброї під час атак на фортецю в 1692 та 1711 роках.

Бібліографічні посилання:

1. Грушевський М.С. Історія України-Русі в одинадцяти томах, двадцяти книгах. – К.: Наукова думка. Т.І – 1991. – 648 с.; Т.ІІ – 1992. – 633 с.; Т.ІІІ – 1995. – 667 с.; Т.ІІІІ – 1995. – 624 с.
2. Апанович О.М. Збройні сили України першої половини ХVІІІ ст. – Дніпропетровськ: Січ, 2004. – 229 с.
3. Шокарев Ю.В. Артилерія. – М.: ООО „Издательство АСТ”, 2001. – 270 с.: с ил.
4. Бинкевич В.В., Камеко В.Ф. Городок старинный Запорожский Самарь с перевозом. – Дніпропетровськ: Пороги, 2000. – 156 с.
5. Шалобудов В.М. Матеріали золотоординського часу з околиць Богородицької фортеці // Вісник Дніпропетровського університету. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2004. – Вип.12. – С.140-142.
6. Векленко В.О., Ковальова І.Ф., Шалобудов В.М. Археологічне вирішення дискусії стосовно розташування містечка Самарь та Богородицької фортеці // Український археографічний щорічник: Вип. 8-9. – Київ – Нью-Йорк, 2004. – С.190-221.
7. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків. – К.: Наук. думка, 1993. – Т.3. – С.48-50.
8. Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971.